

Volume 10 Issue 1, March 2026

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 01.02.2026

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 12.03.2026

DOI: 10.30692/sisad.1879046

ESKİ ERGANİ'DE CAMİ VE MESCİTLER*

Mosques and Masjids in Old Ergani

Yasin TAŞ

Doç. Dr.

Harran Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

ORCID ID: 0000-0002-5104-1588

y.tas@harran.edu.tr

Aslıhan KARATAŞ

Harran Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi

ORCID ID: 0009-0007-3816-3402

aslihankaratas.66@gmail.com

Atıf/Citation: Yasin Taş ve Aslıhan Karataş (2026), “Eski Ergani’de Cami ve Mescitler”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.10, S.1 Mart 2026, s.249-268.

Öz: Bu makale yerleşim yeri değişen Ergani şehrinin eski yerleşim alanında bulunan cami ve mescitleri ele almaktadır. Küçük bir kasaba hüviyetindeki Eski Ergani yerleşimi, kale şehir özelliği taşıdığından ulaşımı zor ve meşakkatliydi. 19. yüzyıl ortalarında kalenin aşağısında yol ve ulaşım imkânları daha elverişli olan düzlük alanda hükümet konağının inşa edilmesi ve yerleşimin artması üzerine kasaba sakinleri de peyderpey buraya taşındı. Tamamen terk edilen Eski Ergani’de vakıf eserler olarak inşa edilmiş cami, mescit, mektep, medrese, hamam ve sarnıç gibi pek çok tarihi yapı vardı. Yerleşimin sona ermesinden sonra bu yapılar da zaman içinde harap hale gelerek yıkıldı. Günümüzde izleri dahi kalmamış olan bu yapılar, şehir tarihinin maddi kültür unsurları açısından ciddi bir boşluk oluşturmaktadır. Ancak Osmanlı arşiv belgelerinde, tarihsel süreçte Eski Ergani’de dinî hayatın şekillenmesinde rolü bulunan cami ve

* Bu çalışma Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Doç. Dr. Yasin Taş danışmanlığında Aslıhan Karataş tarafından hazırlanmış olan “Hurufat Defterlerine Göre Ergani Kazası (1691-1834)” başlıklı Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.

mescitlere dair çeşitli bilgilere rastlanmaktadır. Bu yapıların arşiv belgeleri ışığında ortaya çıkarılması bölgenin tarihi ve vakıf eserlerinin tespiti açısından önemlidir. Çalışmada, Osmanlı arşiv belgeleri başta olmak üzere çeşitli tarihi kaynaklar incelenerek tespit edilen ibadet yapılarının isimleri, işlevleri, gelir kaynakları ve şehir içindeki durumlarına dair bilgiler verilmektedir. Böylece fiziksel kalıntıları günümüze ulaşmayan bu yapıların, belge temelli bir yaklaşımla kent tarihi içerisindeki yerleri yeniden değerlendirilmektedir. Makale, Eski Ergani'nin dinî ve sosyal yapısına ışık tutmanın yanı sıra yer değiştirilen şehirlerde kaybolan mimari mirasın arşiv kaynakları aracılığıyla nasıl izlenebileceğini de ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Ergani, Camii ve Mescitler, Vakıf, Tarihi Yapılar.

Abstract: This article examines the mosques and prayer rooms located in the old settlement area of Ergani, which was later relocated. The old Ergani settlement, which had the character of a small town, was difficult and arduous to reach due to its fortress city features. In the mid-nineteenth century, following the construction of the government house on the plain below the fortress-where road and transportation facilities were more favorable-and the subsequent growth of settlement in this area, the inhabitants of the town gradually relocated there. In Old Ergani, which was completely abandoned, there were many historical structures such as mosques, prayer rooms, schools, madrasas, baths and cisterns, constructed as waqf works. After the settlement ended, these structures also gradually fell into disrepair over were ultimately destroyed. These structures, of which not even traces have survived to the present day, constitute a significant gap in terms of the material culture elements of the city's history. However, various information about the mosques and prayer rooms that played a role in shaping religious life in Old Ergani throughout history can be found in Ottoman archive documents. Uncovering these structures in light of archival documents is important for identifying the region's historical and endowment works. In this study, the names, functions, sources of income, and locations within the city of the identified places of worship are provided by examining various historical sources, primarily Ottoman archival documents. Thus, the place of these structures, whose physical remains have not survived to the present day, within the city's history is re-evaluated through a document-based approach. The article sheds light on the religious and social structure of Old Ergani, as well as the location of these structures.

Keywords: History, Ergani, Mosques and Masjids, Waqf, Historical Buildings.

GİRİŞ

Günümüzde Diyarbakır iline bağlı bir ilçe olan Ergani, 19. yüzyılın sonlarında yerleşim alanı değişikliğine uğrayan şehirlerdendir. “Eski Ergani” olarak adlandırılan önceki yerleşim yeri, bugünkü ilçe merkezinin hemen kuzeyinde bulunan Makam Dağı üzerinde, kale ve kalenin aşağısındaki yüksek ve taşlık alanda konumlanmıştı (Erpolat, 2004, s. 154). Osmanlı son dönemi Diyarbakır valilerinden Arifi Paşa'nın kırlangıç yuvasına benzettiği eski kale yerleşimine ulaşım oldukça zor ve zahmetliydi (Öztürk & Yılmazçelik, 1997, s. 93). Bu durumun etkisiyle 19. yüzyılın ortalarından itibaren kalenin aşağısında yer alan ve günümüzde ilçe merkezinin bulunduğu alandaki Bagur Köyü, yol ve ulaşım açısından daha elverişli olması sebebiyle gelişmeye ve önem kazanmaya başladı. Zamanla nüfusun artması ve devlet dairelerinin bu yeni yerleşim alanında teşekkül etmesiyle Ergani halkı da peyderpey buraya taşındı. Başlangıçta “Osmaniye” denilen bu yeni yerleşim yerinin adı, zaman zaman Adana'ya bağlı Osmaniye (Cebel-i Bereket) ile karıştırıldığından 1936 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi kararıyla “Ergani” olarak değiştirildi (Darkot, 1978, s. 310).

İlk çağlardan Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar Ergani şehrinin fiziki mekânı Eski Ergani yerleşimi olmuştur. Dağın güneybatı eteğinde kurulmuş olması hasebiyle tabii bir savunma imkânına sahip olan bu yerleşim, modernleşme sürecinin gerektirdiği ulaşım ve idarî ihtiyaçlara cevap veremediğinden zamanla tamamen terk edilerek tarihsel ve arkeolojik bir alan haline geldi. Aynı süreçte Ergani'de asırlar boyu gündelik yaşamın şekillenmesinde rolü bulunan sosyal, dinî, idarî ve kültürel yapılar da işlevlerini yitirerek büyük ölçüde harap olduktan sonra ortadan kalktı. Bugün söz konusu alandan geriye sadece Makam Dağı'nın üst tarafından eski kale yerleşimi içinde yer alan Zülkifl peygamber ziyaretgâhı ile küçük mescidi kaldı.

Bölgenin kadim yerleşimlerinden biri olan Eski Ergani tarihî süreçte burada hâkimiyet kurmuş birçok medeniyetin izlerini üzerinde taşıyan bir yerleşim alanıdır. Osmanlı öncesinde Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu idaresinde kalan Ergani, daha sonra Artuklu ve Akkoyunlu hâkimiyeti altına girdi. Tarih boyunca askerî ve savunma özellikleriyle öne çıkan Ergani, özellikle

Akkoyunlular döneminden itibaren inşa edilen cami, mescit ve medrese gibi dinî yapılar sayesinde kale-şehir kimliğinden sıyrılarak idarî ve kültürel bir hüviyet kazanmaya başladı (Erpolat, 2023, s. 350).

Yavuz Sultan Selim'in 1515 yılındaki seferiyle Osmanlı idaresine ilhak edilen Ergani'de, bu dönemde Ulu (Hoca Bahşayış) Camii, Maksud Bey Camii, Hacı Veli Mescidi, Halebiye Medresesi ile Zülkifl Nebi ve Şeyh Dedegi zaviyeleri gibi vakıf yapılar mevcuttu. Osmanlılar, söz konusu vakıfları, gelirleri ve vakfiye şartlarıyla birlikte resmî kayıtlara alarak, bu yapıların dinî ve sosyal hizmetlerinin kesintisiz biçimde devamını sağlamış oldular. Sonraki dönemlerde bir taraftan gelirleri azalan vakıflara yeni kaynaklar tedarik edilirken diğer taraftan toplumun değişen ihtiyaçlarına cevap vermek gayesiyle yeni vakıflar kuruldu. Nitekim Ergani merkezinde yer alan Veled Bey Camii, Dizdar Camii, İsmail ve Sadullah Ağa Camii ile birçok köydeki cami ve mescitler Osmanlı döneminde ortaya çıkan eserler arasındadır. Bu çerçevede farklı tarihî dönemlerde vakıf sistemi etrafında teşekkül eden dinî ve sosyal yapılar, bir yandan Ergani'nin fizikî ve toplumsal gelişimine katkı sağlarken diğer yandan şehrin tarihî ve kültürel kimliğinin oluşumunda etkin bir rol üstlenmiştir. Günümüzde büyük kısmı mevcut olmayan bu yapıların tespiti ve belgelenmesi, Eski Ergani'nin sosyal ve dinî hayatını şekillendiren mekânların anlaşılması ve vakıf kültürü çerçevesinde gelişen hayır anlayışının ortaya konulması bakımından önem arz etmektedir.

Son yıllarda Ergani'ye dair akademik çalışmaların sayısında belirgin bir artış gözlemlenmektedir. Ancak eski kasaba yerleşiminde dinî ve sosyal hayatı şekillendiren vakıf yapılar henüz bütüncül ve derinlikli bir biçimde ortaya konularak değerlendirilebilmiş değildir. Mevcut literatür incelendiğinde, Taş tarafından hazırlanan "Eski Ergani'de Klasik Bir Eğitim Kurumu: Halebiye Medresesi" (Taş, 2023a) ile "Osmanlı Vakıf Kaynaklarına Göre Ergani Zülkifl Nebi Zaviyesi" (Taş, 2023b) başlıklı çalışmalar öne çıkmaktadır. Her iki çalışmada da vakıf kaynakları esas alınarak adı geçen yapıların tarihsel işlevleri, gelir kaynakları ve hizmet alanları tespit edilip değerlendirilmiştir. Ayrıca Çil tarafından kaleme alınan "Osmanlı Döneminde Ergani Şehir Hayatında Vakıfların Rolü" başlıklı çalışmada Ergani merkezinden ziyade çevresinde yer alan ve vakfiyeleri günümüze ulaşmış bazı köy vakıfları ele alınmıştır (Çil, 2023, s. 173-184). Ergani'deki mimarî yapılara odaklanan diğer araştırmaların ise büyük ölçüde yeni Ergani yerleşimine yoğunlaştığı, eski kasaba dokusundaki vakıf temelli dinî ve sosyal yapıların kapsamlı bir değerlendirmeye konu edilmediği görülmektedir. Özellikle şehrin dinî hayatına yön veren cami ve mescit gibi ibâdet mekânlarının hiç incelenmemiş olması Ergani tarihi açısından bir eksiklik teşkil etmektedir. Bu durum aynı zamanda eski Ergani'de vakıfların şehir hayatını şekillendiren rolünün yeniden ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Başta Ulu (Hoca Bahşayış) Camii olmak üzere tarihsel süreçte Ergani'de inşa edilen cami ve mescitlerin dinî, mimarî, kültürel ve sosyal boyutlarıyla ele alınarak değerlendirilmesi, şehrin tarihsel geçmişinin doğru biçimde anlaşılması açısından önemi yadsınamaz bir gerçektir. Nitekim eski Ergani yerleşiminde bulunmasına rağmen zamanla terk edilerek harap olan ve günümüze ulaşamayan pek çok yapı, yeterli düzeyde araştırılmadığı için büyük ölçüde toplumsal hafızadan da silinmiş durumdadır (Taş, 2023a, s. 100). Bu bağlamda söz konusu yapıların arşiv kaynakları ışığında incelenmesi aynı zamanda şehir hayatını şekillendiren dinî, sosyal ve ekonomik ilişkiler ağının da ortaya konulmasına imkân tanımaktadır. Böyle bir yaklaşım Ergani'nin sosyo-kültürel tarihinin aydınlatılmasına katkı sağlayacağı gibi geçmişten günümüze uzanan şehir kimliğinin daha sağlıklı ve tutarlı biçimde inşa edilmesine de zemin hazırlayacaktır. Sözü edilen araştırmalar, bölgedeki hayır faaliyetlerinin niteliğini anlamak ve vakıf tarihine katkı sunmak bakımından da gereklidir. Bu yönüyle çalışma, Osmanlı arşiv belgelerini esas alarak eski Ergani yerleşimindeki cami ve mescitleri, çeşitli açılardan değerlendirerek literatüre kazandırmayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın temel kaynaklarını Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ile Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgeler oluşturmaktadır. Öncelikle ifade etmek gerekir ki Ergani merkezindeki cami ve mescitler için günümüze ulaşan herhangi bir vakfiye tespit edilememiştir.

Bu durum çalışmanın zorunlu olarak sadece diğer vakıf kaynaklarındaki bilgilerle sınırlı kalmasını beraberinde getirmektedir. Bu kapsamda sözü edilen yapıların 16. Yüzyıldaki hizmet alanları, gelirleri, personeli ve harcama kalemleri Osmanlı hâkimiyetinden hemen sonra düzenlenen tahrir defterlerinden takip edilebilmektedir. Vakıf görevlilerinin atamalarını içeren hurufat defterleri ise camilerin 17. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl ortalarına kadarki durumu hakkında kısa ama düzenli bilgiler sunmaktadır. Bu defterlerde camilerdeki cihetler, görev yapan vazifeliler, bu görevlerde kalma süreleri ve aldıkları maaşlar gibi hususlarda ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Çalışma kapsamında ayrıca Ergani'deki bazı yapıların 19. yüzyılın ikinci yarısında düzenlenen vakıf muhasebe kayıtlarına müracaat edildi. Bu kayıtlar vakıfların Osmanlı son dönemindeki gelir ve giderleri ile yapısal durumları açısından önemli bilgiler ihtiva edebilmektedir. Diğer arşiv fonlarında tespit edilen belgelerin yanı sıra bazı seyyahlara ait notlar ve konuya dair araştırmalar çalışmanın diğer kaynaklarını teşkil etmektedir.

1. Hoca Bahşayış Camii (Cami-i Kebir/Ulu Camii)

Eski Ergani'de kasabanın merkez camisi “Cami-i Kebîr” denilen Hoca Bahşayış Camii idi. Nitekim 19. yüzyıl başlarında cami görevlilerinden câbi Ahmed'in beratında “Ergani kasabasında Cami-i Kebîr dimekle ârif Hoca Bahşayış nâm vâkıfın binası câmi-i şerîf” ifadesi kayıtlıdır (VGMA, HRF. d. 532, s. 136.). Diğer yandan Evkâf-ı Ümem müellifi Vamık Şükrü Efendi, Ergani'de Câm-i Kebir'in Mehmed Ağa Camii olduğunu ifade etmiştir (Günalan, 2023, s. 11). Ancak adı geçen Mehmed Ağa Camii, Ergani merkezinde değil, kayıtlarda “Ergani Madeni” olarak geçen Maden Kazası'nda inşa edilmişti (VGMA, HRF. d. 1065, s. 211). Dolayısıyla Eski Ergani'nin ulu camisi Hoca Bahşayış Camii idi. Bugün mevcut olmayan ancak Arifi Paşa'nın 19. yüzyıl sonlarında kasabayı ziyaret ederken gördüğünü belirttiği kitâbesi esas alınır yapıнын 806/1403-1404 yılında tamamlandığı kabul edilebilir (Öztürk & Yılmazçelik, 1997, s. 109). Nitekim Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkimiyetinden hemen sonra düzenlenen 1518 yılı tahririnde camiye dair vakıf kayıtları da bulunmaktadır (Bizbirlik, 2002, s. 61). Dolayısıyla kitâbeye göre yapıнын en geç 15. yüzyıl başlarında ayakta olduğunu söylemek mümkündür. Ancak mevcut kayıtlar, Ergani'nin diğer birçok yapısı gibi Hoca Bahşayış Camii için de herhangi bir yer tespiti yapmadığından yapıнын konum olarak eski şehrin neresinde bulunduğunu tespit etmek mümkün olmamaktadır.

Caminin banisi, genel olarak camiye adını veren Hoca Bahşayış adlı hayır sahibi kabul edilmektedir. Nitekim tahrir defterlerinde yapı, Hoca Bahşayış ismiyle kayıtlı olduğu gibi hurufat defterlerinde de “Hoca Bahşayış nâm sâhibü'l-hayrın binâ eylediği câmi” (VGMA, HRF. d. 1070, s. 55; VGMA, HRF. d. 534, s. 161) şeklinde açık kayıtlar mevcuttur. Ancak Hoca Bahşayış'in kim olduğu, hangi devirde yaşadığı ve tarihi şahsiyeti henüz tespit edilebilmiş değildir. Diğer yandan Arifi Paşa, cami banisinin Hoca Bahşayış olarak meşhur olsa da kitâbesi üzerindeki tarihe nazaran Diyarbekir tevâif-i mülûklerinden Hüseyin bin Mahmud Bey olduğu fikrindedir (Öztürk & Yılmazçelik, 1997, s. 109). Ancak Arifi Paşa'nın değerlendirmesine esas teşkil eden kitâbe günümüze ulaşmadığından adı geçen emirin yapıyla nasıl bir bağı olduğu şimdilik izaha muhtaç bir husustur.

Diyarbekir eyaletine ait 16. yüzyıl tahrir defterlerine Hoca Bahşayış Camii'nin gelirleriyle birlikte görevlileri ve aldıkları ücretler de kayıtlıdır. 1564 yılına kadar camide görevli olarak sadece imam-hatip, müezzin, muarraf, mütevellî ve ferrâş bulunurken bu tarihten itibaren câbi ve nâzır da istihdam edilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla bu dönemde vakfın kurumsallaşma düzeyinin yükseldiği, gelirlerinin arttığı ve denetim mekanizmalarının güçlendirildiği söylenebilir. Caminin gelirleri ise bir adet hamam icâresi, Selçuk Şah Hatun tarafından vakfedilen bir miktar para, Caba Melik Mezrası ve Poğsor ile Çayan köylerinin malikâne hissesidir. 1523 tahririnde cami vakfına yeni akârlar eklenmiş olmakla birlikte gelir miktarında artış olmamıştır. Bu durumun temel sebebi adı geçen Caba Melik Mezrası'nın bu dönemde kaydedilmemesi ve hamamdan elde edilen gelir miktarının azalmasıdır. Bu dönemde vakfın gelirleri; vakfedilen para, yukarıda adı geçen iki köyün malikâne hissesi ve gayrimenkul kirasından, giderleri ise tamamen personel maaşlarından

ibarettir. 1564 tahririnde vakfın gelirlerinde artış görülmektedir. Giderlerinin önemli bir kısmını yine personel maaşları oluşturmakta, kalan kısmı da aydınlatmaya, mefruşat ile onarımlara sarf edilmekteydi (Bizbirlik, 2002, s. 61-62).

Hoca Bahşayış Camii'nin erken dönem gelir kaynakları incelendiğinde Selçuk Şah Hatun tarafından vakfedilen nakit akçenin önemli bir yer tuttuğu dikkat çekmektedir. 1564 yılına kadar cami gelirlerinin yaklaşık %80'ini oluşturan bu gelirin düzenli ve sistemli bir şekilde işletildiği anlaşılmaktadır. Bu durum Selçuk Şah Hatun'un sadece önemli bir hayırseverlik faaliyetinde bulunmakla kalmayıp aynı zamanda dönemin yönetici sınıfına mensup nüfuzlu bir kadın olduğuna da işaret etmektedir. Nitekim mevcut kaynaklar 15 ve 16. yüzyıllarda Hoca Bahşayış Camii'ni ciddi şekilde finanse eden Selçuk Şah Hatun'un, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın ilk eşi olduğu tahmin edilmektedir. Bazı eserlerde Selçuk Begüm şeklinde de geçen bu hayırsever kadının (Uzunçarşılı, 2019, s. 195), cami ile olan bağımlı daha detaylı bir şekilde belirleme imkânı olmamaktadır. Tahrir defterinde yer alan söz konusu vakıf kaydı, Osmanlı öncesi dönemde Ergani çevresinde nadiren karşılaşılan kadın vakıf kurucularının mevcudiyetine dair dikkat çekici bir örnek teşkil ettiği gibi Akkoyunlu hanedanının bölgede faaliyet gösteren cami vakıflarına yönelik hamilik ve destek politikalarını da ortaya çıkarmaktadır.

Tahrir defterlerinden sonra Hoca Bahşayış Camii için 168 atama kaydının yer aldığı hurufat defterleri önemli bir kaynaktır. Esasında bu kayıtlar Ergani'de vakfiyeleri bulunmayan diğer cami ve mescitlerin 17. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl ortalarına kadarki durumlarını kesintisiz şekilde takip etmeye olanak verdiği için son derece kıymetlidir. Cami hakkında defterlere yansıyan ilk atama Nisan 1691 tarihinde olup caminin kitâbet ciheti ile ilgilidir (VGMA, HRF. d. 1098, s. 201). Bir sonraki atama kaydına göre yevmî iki akçe ile müezzin olan Kasım vefat etmiş, yerine bu görev oğlu Mehmed'e tevcih edilmiştir (VGMA, HRF. d. 1098, s. 201). Camiye yapılan diğer atamalar düzenli şekilde takip edildiğinde 18. yüzyılda caminin geniş bir görevli kadrosuna sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu aynı zamanda Hoca Bahşayış Camii'nin Osmanlı döneminde geniş bir hizmet sahasına ulaştığını göstermesi bakımından önemlidir.

Tablo 1: 18. Yüzyıl Ortalarında Hoca Bahşayış Camii Cihetleri ve Yevmiyeleri

Sıra	Cihet	Yevmî Akçe	Sıra	Cihet	Yevmî Akçe
1	Şeyh	5	14	Mütevelli	3
2	Şeyhülkurrâ	4	15	Nâzır	2-5
3	İmam	5	16	Câbi	2
4	İmam-ı Sâni	4	17	Kâtip	2
5	Hatip	5	18	Muhâsib	6
6	Vâiz	5	19	Müfettiş	6
7	Müezzin	1-3	20	Seyfdâr	2
8	Müezzin-i Sâni	2	21	Ferrâş	2
9	Aşirhân	1-2	22	Saraydâr	2
10	Naathân	1	23	Çerağdâr	3
11	Cüzhân	2	24	Bevvâb	3
12	Sermahfil	4	25	Sakâ	3
13	Duâgû	5	26	Mümeyyiz	3

Tabloda yer alan cihetler ve tahsis edilen yevmî akçe miktarları incelendiğinde Hoca Bahşayış Camii'nin Ergani'de hem ibadet mekânı hem de çok yönlü bir vakıf kurumu olarak işlev gördüğü söylenebilir. Camide imam, hatip, şeyh, vâiz ve müezzin gibi asli görevlilerin yanı sıra 18. yüzyıl ortalarından itibaren imam-ı sâni ve müezzin-i sâni cihetleri ihdas edilmiştir (VGMA, HRF. d. 1055, s. 129, 131). Görevli sayılarındaki artış, bir taraftan kalabalık cemaate sunulan dinî hizmetlerin çeşitlendiğini diğer yandan vakıf imkânlarının oluşturduğu istihdam kapasitesini yansıtmaktadır. Nitekim yeni cihetlerin ihdası için İstanbul'a sunulan arzlarda, görevli maaşlarının vakfın fazla gelirinden karşılanacağı taahhüt edilmiş ve vakfın malî durumunun bu

yeni giderleri karşılamaya müsait olduğu özellikle vurgulanmıştır (VGMA, HRF. d. 1055, s. 129). Hizmet cihetleri arasında aşirhân, cüzhân, naathân ve duâgû gibi görevliler, camide Kur'an tilaveti ve dinî merasimlerin belli bir düzen içinde icra edildiğine işaret etmektedir. Bu tür kadrolar, Ergani'de özellikle hatim, aşir ve mevlid gibi dinî ritüellerin vakıf görevlileri üzerinden süreklilik sağlayan faaliyetler halinde olduğunu da ortaya koymaktadır.

Hoca Bahşayış Camii vakfının idaresinde görev yapan mütevellî, nâzır, muhâsib, müfettiş, kâtip ve câbî gibi görevliler vakfın idaresi, yazışmaları, gelirlerinin toplanması, muhasebesinin tutulması ve harcamaların denetlenmesi gibi işlevlerin düzenine işaret etmektedir. Vakıf görevli sayısının, vakıf gelirlerinin miktarıyla doğru orantılı olduğu nazarı itibara alındığında cami vakfının güçlü bir ekonomik kapasiteye ve kurumsal sürekliliğe sahip olduğu söylenebilir. Özellikle muhâsib ve müfettiş gibi denetleyici görevlilere yüksek sayılabilecek yevmiyelerin tahsis edilmiş olması, vakfın malî işleyişine verilen önemin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Diğer yandan kesintisiz şekilde ataması yapılan ferrâş, çerağdâr, bevâb, sâkâ, saraydâr ve seyfdâr gibi hizmet kadroları ise caminin fizikî düzeni, temizliği, aydınlatması, güvenliği ve günlük işleyişinin düzenli şekilde yapılmasını sağlayan kadrolardır. Bu tür görevlilerin vakıf bünyesinde ücretli olarak istihdam edilmesi, caminin aktif bir mekân olarak kullanımının namaz saatleriyle sınırlı olmadığı anlamına da gelmektedir.

Hurufat defterlerindeki iki kayda göre Hoca Bahşayış Camii bünyesinde çocukların eğitimi ile "talim-i Kur'an" faaliyetleri için muallim ve şeyhülkurrâ tayinleri yapılmıştır. Bu durum caminin sıbyan mektebi ve Kur'an tedrisatıyla ilişkili eğitim fonksiyonunu ortaya çıkarması bakımından önemlidir. Nitekim konuya dair Temmuz 1750 tarihli ilk atamada, Hoca Bahşayış Camii'nde "talim-i sıbyan olunmak" gerektiği belirtilmiş ve vakfın izniyle günlük dört akçe yevmiye karşılığında muallim-i sıbyanlık görevi Hâfız Ali Halife'ye tevcih edilmiştir. Kısa süre sonra düzenlenen diğer kayıta ise camide "talim-i Kur'an olunmak üzere kurrâ lazım olduğu" ifade edilerek yine vakfın müsaadesiyle bu görev günlük dört akçe yevmiye ile Hafız Ali Efendi'ye verilmiştir (VGMA, HRF. d. 1055, s. 129). Hafız Ali'ye tevdi edilen her iki görev 18. yüzyıl ortalarında cami bünyesindeki tedrisatın vakıf tarafından finanse edilmeye başlandığına işaret etmektedir.

Tevcih kayıtlarının birlikte değerlendirilmesi, Hoca Bahşayış Camii bünyesinde bir sıbyan mektebinin bulunduğunu ve ayrıca Kur'an öğretimine yönelik faaliyetler yürütüldüğünü göstermektedir. Şeyhülkurrâ tayini, söz konusu mekânda düzenli bir eğitim faaliyetinin varlığına işaret etmekle birlikte burada müstakil bir dârülkurrâ medresesinin varlığını ortaya koyacak düzeyde değildir. Nitekim Ergani'de Halebiye Medresesi bünyesinde faaliyet gösteren dârülkurrâda vazife alan kurrâların tayinleri 18. yüzyıl ortalarından 20. yüzyıl başlarına kadar düzenli bir şekilde gerçekleştirilmiştir (Taş, 2023a, s. 111-112). Ancak Hoca Bahşayış Camii için bu türden süreklilik arz eden kurrâ tayinlerine rastlanılmamaktadır. Dolayısıyla mevcut bilgilere göre Hoca Bahşayış Camii bünyesinde Kur'an eğitimi yapıldığı ancak buranın dârülkurrâ niteliğine haiz kurumsallaşmış bir medrese olmadığı söylenebilir.

Konunun dikkat çeken bir diğer yönü, Ergani'de klasik eğitim faaliyetlerine ilişkin kayıtların, Halebiye Medresesi dışında yalnızca Hoca Bahşayış Camii ile sınırlı olmasıdır. Başka bir ifadeyle mevcut arşiv belgeleri çerçevesinde bu iki yapı haricinde Ergani merkezinde, kurumsal düzeyde eğitim faaliyeti yürütüldüğüne dair bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu durum Hoca Bahşayış Camii bünyesinde faaliyet gösteren cami mektebi ve Kur'an tedrisatının, Ergani'deki çocukların ve gençlerin temel dinî eğitimi açısından taşıdığı öneme işaret etmektedir.

18. yüzyıl ortalarındaki arşiv kayıtları dikkatlice incelendiğinde camide imâmet, hitâbet, muallimlik, şeyhülkurrâlık ve müfettişlik cihetlerinin Hafız Ali Efendi tarafından yürütüldüğü görülmektedir. 1751 yılında vefat eden Hafız Ali Efendi'den sonra bu görevlerin önemli bir kısmı oğlu Hasan'a tevcih edilmiştir (VGMA HRF. d. 1055, s. 130). Bu döneme ilişkin dikkat çeken bir diğer husus ise bazı cami görevlilerinin maaşında yapılan düzenlemelerdir. Nitekim Ali Efendi

tarafından günlük dört akçe ile yürütülen şeyhülkurrâlık ciheti için 1755 yılına gelindiğinde günlük altı akçe ödendiği tespit edilmiştir (VGMA, HRF. d. 1062, s. 93). Aynı dönemde diğer vakıflarda da görülen bu durum, söz konusu dönemde görevli maaşlarının iyileştirilmesine yönelik bir yaklaşımın varlığına işaret etmektedir.

Tahrir defterlerinde Hoca Bahşayış Camii'nin gelir kaynakları arasında yer alan ve ismi belirtilmeyen hamam, hurufat defterlerinde de kayıtlıdır. Nitekim Ergani kadısı Mustafa'nın arzı üzerine Mayıs 1755 tarihinde Hoca Bahşayış Vakfı'na ait hamama cereyan eden su kanallarının gereklikçe temizlenmesi amacıyla bir "mümeyyiz"e ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiş ve söz konusu görev üç akçe yevmiye ile Seyyid Ömer'e tevcih edilmiştir (VGMA, HRF. d. 1062, s. 93). Öte yandan 1319/1901-1902 tarihli Diyarbekir vilâyet salnamesinde Hoca Bahşayış Camii hamamının tamir edildiği kayıt altına alınmış olup (s. 84) burada dahi hamamın ismi zikredilmemiştir. Dolayısıyla 16. yüzyıl kayıtlarına yansıyan ve caminin önemli gelir kaynaklarından birini teşkil eden Hoca Bahşayış Camii vakfına ait hamamın, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar ayakta kaldığı ve tarihsel işlevini sürdüren bir yapı olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 2: Hoca Bahşayış Camii'nin 1872 Yılı Giderleri

Cami Masrafı	Kuruş
İmam, hatip, müezzin ücretleri	1200
Mum, şırlağan ve kandil bahası	800
Mütevelli Şeyh Mahmud Efendi ücreti	600
Tamirat masrafı	1000
Müteferrik baha	100

19. yüzyılda Hoca Bahşayış Camii'nin vakıf gelirleri, hamam işletmesinden elde edilen kira bedelleri ile Bağür ve Kayaksan (Kıksan) köylerine ait aşar gelirleridir. Kadılık nezaretinde hazırlanan 1872 yılı muhasebesine göre söz konusu yılda adı geçen köylerden toplam 4.530 kuruş gelir elde edilmiştir. Aynı dönemde cami vakfından maaş ödenen personel; imam, hatip, müezzin ve mütevelliden ibarettir. Cami vakfının gider kalemleri ise görevlilerin maaşları; mum ve kandil gibi aydınlatma masrafları; bakım, onarım ve tamirat harcamaları ile "müteferrik" başlığı altında detaylandırılmadan kaydedilen diğer giderlerdir (BOA, EV. d. 19407, s. 24).

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ayakta olduğu bilinen Hoca Bahşayış Camii'nin ne zaman yıkıldığına dair kesin bir tespit şimdilik mümkün görünmemektedir. 1891 yılında Ergani'yi ziyaret eden Arifi Paşa, camiye de görmüş ancak yapının mimarî ya da yapısal durumuna ilişkin herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Bununla birlikte yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere vakfın 1872 yılına ait muhasebe kaydında caminin tamir veya bakımı için 1000 kuruş harcanmıştır. Bu durum söz konusu dönemde yapı üzerinde kayda değer bir onarım faaliyeti gerçekleştirildiği şeklinde değerlendirilmektedir. Dolayısıyla yapının Ergani'nin tamamen terk edilme sürecine kadar ayakta kalarak cami işlevini sürdürdüğü, daha sonra harap olup tamamen ortadan kalktığı tahmin edilmektedir.

2. Maksud Bey Camii

Eski Ergani'de tespit edilen Osmanlı öncesi camilerden bir diğeri Hoca Bahşayış Camii ile birlikte tahrir defterlerinde kayıtlı bulunan Maksud Bey Camii'dir (BOA, TT. d. 998, s. 111). Yapının adlandırılmasından hareketle banisinin Maksud Bey adlı bir hayırsever olduğu tahmin edilmektedir. Nitekim bu husus hurufat defterlerinde yer alan "Ergani kasabasında vâki Maksud Bey binâ eylediği cami-i şerif" ifadesiyle açıkça teyit edilmektedir (VGMA, HRF, d. 531, s. 199). Söz konusu ifade muhtelif atamalara ilişkin kayıtlarda da tekrarlanmaktadır. Ancak Maksud Bey'in tarihi şahsiyeti hakkında doğrudan bilgi veren bir kayıt tespit edilememektedir. Aynı şekilde caminin inşa tarihine ya da dönemine ilişkin herhangi bir kitâbe ya da kayda ulaşılamamaktadır. Fakat 1518 yılındaki ilk tahrir defterinde kaydedilmiş olmasına nazaran yapının bu tarihten önce inşa edildiği söylenebilir. Diğer yandan bani isminde yer alan "Bey"

unvanı dikkate alındığında Maksud Bey'in Osmanlı öncesi dönemde bölgede idarî görevler üstlenen bir devlet adamı ya da yönetici zümreye mensup bir şahsiyet olduğu değerlendirilmektedir.

16. yüzyıl başlarında Maksud Bey Camii'nin bünyesinde sadece tevliyet, imâmet ve müezzinlik cihetleri bulunurken 1564 yılına gelindiğinde bunlara hitâbet, aşırhânlık, ferrâşlık ve cibâyet cihetleri eklenmiştir (Bizbirlik, 2002, s. 63). Bu değişimin temel nedeni iki köyün malikâne hisselerinden ibaret olan gelirlere beş dükkanın daha ilave edilmiş olmasıdır. Bu durum aynı zamanda bölgenin Osmanlı'ya geçişinden sonra camideki dinî hizmetlerin çeşitlendiği, vakfının idarî ve malî açıdan daha güçlü bir hale geldiğini yansıtmaktadır. Bu bağlamda söz konusu değişim, Maksud Bey Camii'nin 16. yüzyıl ortalarına gelindiğinde yalnızca bir ibadet mekânı olmaktan çıkarak daha kurumsallaşmış ve kapsamlı bir vakıf yapısına kavuştuğunu ortaya çıkarmaktadır.

Hurufat kayıtlarında cami ile ilgili tespit edilen ilk atamalar Haziran 1692 tarihine aittir. Bu atamalar caminin aşırhânlık cihetine Mehmed'in yerine Abdülvahid'in getirildiği ve cami imamı Ahmed'e ait beratın yenilendiği hakkındadır (VGMA, HRF. d. 1098, s. 201). Ekim 1696 tarihli kayıta ise caminin imâmetine ilaveten hitâbetinin de Ahmed'e tevcih edildiği görülmektedir (VGMA, HRF. d. 1140, s. 112). Bunları izleyen atamalarda caminin imâmet ve hitâbet cihetlerine aynı kişilerin görevlendirildiği tespit edilmektedir. Ayrıca imam ve hatibin günlük ücreti bu dönemde sekiz akçe iken (VGMA, HRF. d. 1069, s. 123) sonraki yüzyılda on akçeye (VGMA, HRF. d. 1062, s. 94) yükseltilmiştir.

Camiye ait atama kayıtlarına bakıldığında, vakfı bünyesinde pek çok görevlinin istihdam edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere camide imam ve hatibin yanı sıra mütevellî, nâzır, kâtip, câbi, aşırhân, cüzhân, müezzin, seyfâr, naathân, ferrâş, muhâsib, loğkeş, sermahfil ve bevâb gibi çeşitli görevliler istihdam edilmekteydi. Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında camide yeni cihetlerin ihdas edildiği dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Mart 1750'de cami cemaatinin kalabalık olduğuna vurgu yapılarak ikinci bir müezzine daha ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiş ve Seyyid Sadullah ikinci müezzin olarak atanmıştır (VGMA, HRF. d. 1055, s. 129). Aynı dönemde camide mahfilin tertip ve düzeninden sorumlu bir sermahfil lazım olduğu belirtilerek Ergani naibi Seyyid Abdülbaki'nin arzıyla Mustafa bu göreve getirilmiştir (HRF. d. 1055, s. 130). Yine cami kapılarının açılıp kapatılması ve girişlerden sorumlu olmak üzere bevâblık ciheti ihdas edilerek bu vazife Katıpzâde Seyyid Ahmed'e verilmiştir (HRF. d. 1070, s. 179).

Maksud Bey vakfından maaş alan bazı görevlilerin, birden fazla cihete tasarruf etmelerinin yanı sıra diğer vakıflarda da görevli oldukları atamalardan anlaşılmaktadır. Bu kapsamda caminin 18. yüzyıl ortalarında 6 akçe ile mütevellîsi olan Ali Efendi aynı zamanda birer akçe ile câbi, kâtip, naathân, aşırhân ve nâzır idi. Ancak görevleri bununla sınırlı değildi ve Ergani'deki diğer bazı büyük vakıflarda da maaş karşılığı çeşitli görevleri söz konusuydu. Nitekim 1760 yılı yaz aylarındaki vefatından hemen sonra düzenlenen beratlarla göre Halebiye Medresesi'nde 5 akçe ile müfettiş ve 5 akçe ile nâzır; Hoca Bahşayış Camii'nde 4 akçe ile şeyhülkurrâ, 6 akçe ile müfettiş ve 3 akçe ile sâkâ; Hacı Veli Camii'nde ise "muayyen" bir ücretle hatiplik de uhdesindeydi (VGMA, HRF. d. 1062, s. 97). Söz konusu tüm görevlere onun vefatından hemen sonra yeni kişiler atanması bu vazifeleri bir arada yürüttüğünü göstermektedir. Ali Efendi'nin aynı anda birçok vakıftaki cihetler için berat sahibi olması onun güvenilirliği, idarî tecrübesi ve toplumsal saygınlığıyla ilişkilendirilebileceği gibi vakıfların belirli şahıslar etrafında yoğunlaştığına ve düzenli gelir elde edilen bir ekonomik kazanç haline getirildiklerine de işaret etmektedir.

Tablo 3: Maksud Bey Camii Cihetleri ve Yevmiyeleri

Sıra	Cihet	Yevmî Akçesi	Sıra	Cihet	Akçe
1	İmam ve Hatip	8-10	9	Mütevelli	6
2	Müezzin	4	10	Nâzır	2
3	Müezzin-i sani	2	11	Kâtip	1-3
4	Cüzhân	2	12	Câbi	3
5	Naathân	1	13	Seyfdâr	3
6	Aşırhân	2	14	Ferrâş	2
7	Sermahfil	1-3	15	Muhâsib	-
8	Loğkeş	-	16	Bevvâb	2

Maksud Bey Camii'nin gelirleri 1518 tahririne göre Ulaş ve İlbasdı köylerinin malikâne hisselerinden oluşmaktaydı. Bu tarihte caminin gelirleri kaydedilmiş ancak giderlerine ilişkin herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. 1523 tahririnde aynı köylerin malikâne hisselerinden sağlanan gelirlerin miktarında 600 akçeden 456 akçeye doğru bir düşüş söz konusudur. Bu düşüş nedeniyle gelirlerin tamamı tevliyet, imâmet ve müezzinlik cihetlerinde bulunan görevlilerin maaşlarına ayrılmıştır. 1564 tahririnde ise vakıf gelirlerine 5 bâb dükkan daha eklenmiş ve yıllık gelir 3.896 akçeye kadar yükselmiştir. Bu dönemde cami vakfının giderleri de personel maaşlarının yanı sıra hasır ve aydınlatma giderlerini kapsamaktadır. Ancak dikkat çekici olan vakıf gelirlerinin, giderlerinden çok daha fazla olmasıdır (Bizbirlik, 2002, s. 62-63). Bu malî fazlalık, cami vakfının yalnızca günlük işleyişini sürdürmekle kalmadığını aynı zamanda idarî ve hizmet kapasitesini genişletebilecek bir ekonomik güce ulaştığını göstermektedir. Nitekim bu durum Maksud Bey Camii vakfının 16. yüzyıl ortalarına gelindiğinde kurumsallaşma sürecinde önemli bir aşamayı geride bıraktığına işaret etmektedir.

19. yüzyıla gelindiğinde cami gelirlerinin 16. yüzyıldaki gibi Ulaş ve İlbasdı köylerinin aşar bedelleri ile sınırlı olduğu görülmektedir. Caminin giderleri ise imam, müezzin, mütevelli maaşı ile aydınlatma için kullanılan malzemenin masraflarıdır. Dolayısıyla vakfın personel istihdamı, bu dönemde sadece zorunlu hizmetlerin ifasını sağlayan cami görevlileriyle sınırlandırılmıştır. Muhasebe kaydına göre 1872 senesinde imâmet ve müezzinlik cihetlerine yıllık 500, tevliyete 300 kuruş maaş ödenmiş, caminin aydınlatmasına 200 kuruş harcanmış, bazı küçük tamirat bedelleri için de 300 kuruş ödeme yapılmıştır (BOA, EV. d. 19407, s. 19). Son olarak 20. yüzyıl başlarındaki salname kaydına göre Maksud Bey Camii'nde bazı bakım ve onarımlar yapılmıştır (1319 tarihli Diyarbekir Salnamesi, s. 84). Cami ile ilgili tespit edilen bu kayıt, yapının 20. yüzyılın başlarına kadar ayakta olduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

3. Hacı Veli (Veliyüddin) Camii

Tahrir defterlerine Ergani'de "Hacı Veli Mescidi" adıyla kaydedilen (BOA, TT. d. 998, s. 111) yapı hurufat defterlerine hem "Hacı Veli" hem de "Hacı Veliyüddin" şeklinde yansımıştır. Nitekim hurufat defterlerinde camiye dair 76 atama kaydı mevcut olup bunlardan 48'inde yapının ismi "Hacı Veli" geri kalan 28'inde ise "Hacı Veliyüddin" şeklindedir. Tahrir ve hurufatlar birarada değerlendirildiğinde "Hacı Veli Camii" ile "Hacı Veliyüddin Camii"nin aynı yapı olduğu anlaşılmaktadır. Atamalarda Fevkâni Mahalle'de olduğu (VGMA, HRF. d. 1055, s. 127) belirtilen yapının eski yerleşim yerinin üst taraflarında bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bazı kayıtlarda bu bölgeye "Yukarı Mahalle" de denilmiştir (VGMA, HRF. d. 1055, s. 130). Caminin inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak bölgenin Osmanlı'ya ilhakından hemen sonra düzenlenen 1518 yılı tahririnde yer almayan yapı 1523 tahririnde "Hacı Veli Mescidi" şeklinde kayıtlıdır (Bizbirlik, 2002, s. 165). Dolayısıyla Osmanlı öncesinde veya Osmanlı'nın bölgeye hakim olduğu

dönemde yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Diğer yandan yapının banisi açıkça belirtilmemekle birlikte adını aldığı Hacı Veli tarafından inşa edildiği düşünülmektedir. Nitekim hurufat defterlerinde yapı “Yukarı Mahalle’de Hacı Veli binâ eylediği câmi” şeklinde kayıtlıdır (VGMA, HRF. d. 1055, s. 130). Yapının tahrir kayıtlarında Hacı Veliyüddin adıyla yer almaması, bu ismin daha sonraki dönemde kullanım kazandığı şeklinde değerlendirilmektedir.

Tahrir defterlerinde Hacı Veli Mescid’i adıyla kaydedilen yapının vakıf görevleri imâmet ve müezzinlik cihetlerinden ibarettir. 1523 yılında vakıf gelirleri ise Tilitut/Beslitut? Köyü’nün malikâne hissesinden oluşmaktadır. 1564’te vakfın gelirlerine yeni bir mülkün icaresi ile boyahâne dükkânın nısf hisse geliri eklenmiştir. Her iki dönemde vakıf gelirlerinin tamamı, imam ve müezzin maaşı ile mescidin hasır ve revgan masrafına sarf edilmiştir (BOA, TT. d. 998, s. 111; Bizbirlik, 2002, s. 165).

18. yüzyıl ortalarına kadar mescit olarak kullanılan “Hacı Veli Mescidi” bu dönemden itibaren kayıtlarda cami olarak yer bulmuştur. Nitekim Kasım 1744 tarihli tevcih kaydında mescide minber eklendiği ve camiye dönüştürüldüğü açıkça kaydedilmiş, caminin hitâbet ciheti de yukarıda belirtildiği üzere Hoca Bahşayış Camii’nde şeyhülkurrâ olan Hafız Ali Efendi’ye tevcih edilmiştir (VGMA, HRF. d. 1055, s. 127). Yaklaşık bir yıl sonra Ergani nâibi Seyyid Hasan arzı üzerine düzenlenen Eylül 1745 tarihli atama kaydında da “Hacı Veli Mescidi câmi olup” bir müezzin yetmediği ve bir müezzine daha ihtiyaç duyulduğu ifade edilerek ikinci müezzinliğe Hacı Salih Efendi tayin edilmiştir (VGMA, HRF. d. 1055, s. 128). Dolayısıyla iki yüzyıldan fazla bir süre mescit olarak kullanılan yapı 18. yüzyıl ortalarına doğru camiye dönüştürülmüştür denilebilir.

Tablo 4: Hacı Veli Camii Cihetleri ve Yevmiyeleri

Sıra	Cihet	Akçe	Sıra	Cihet	Akçe
1	İmâmet	4	9	Mütevelli	2-3
2	Hitâbet	3	10	Nâzır	4
3	Müezzin	1-2	11	Müfettiş	1
4	Aşirhân	1	12	Kâtip	1
5	Naathânlık	1	13	Câbî	1
6	Sermahfîl	1-2	14	Ferrâş	2
7	Saraydâr	1	15	Muhâsib	1
8	Loğkeş	-	-		

Hacı Veli Mescidi’nin camiye dönüştürülmesinden sonra görevli sayısı belirgin şekilde artış göstermiştir. Önceleri imâmet, müezzinlik, ferrâşlık, tevliyet ve saraydârlıktan ibaret olan cihetlere bu dönemde hitâbet, sermahfillik, nâzırlık, câbîlik, kitâbet, aşirhânlık, naathânlık, muhâsiblik ve müfettişlik gibi yeni cihetler eklenmiştir. Dolayısıyla Hacı Veli Mescidi’nin camiye dönüştürülmesi, yapının ibadet mekânı olma niteliğini aşarak daha kapsamlı ve kurumsal bir dinî yapı haline geldiğini de göstermektedir. Ancak tevliyet, muhâsiblik ve müfettişlik görevleri ile kitâbet, cibâyet ve aşirhânlık vazifelerinin belli görevliler de toplanmış olması (VGMA, HRF. d. 1062, s. 93; VGMA, HRF. d. 533, s. 174), cami vakfının bir kazanç kapısı haline getirildiğine de işaret etmektedir. 18. yüzyıl ortalarında Ergani’deki diğer bazı vakıflarda da görülen bu durum (Taş, 2023a) vakıf sistemi içerisinde ekonomik çıkarlar ile şekillenen çok yönlü bir değişim yaşandığını da yansıtmaktadır.

Hurufat defterlerinde Hacı Veli Camii görevlileriyle ilgili atama kayıtları 23 Mayıs 1834 tarihine kadar kesintisiz şekilde takip edilebilmektedir. Bu atamalar, yapının en azından 19. yüzyıl ortalarına kadar bir ibadet mekânı olarak kullanılmaya devam ettiğine işaret etmektedir.

4. Veled Bey Camii

Ergani merkezinde yer alana tarihi yapılardan biri Veled Bey Camii'dir. Hurufat defterlerinde Ergani camileri arasında mekânsal konumu açık biçimde detaylandırılan camilerden olup Tahtanî Mahallesi'nde bulunduğu kaydedilmiştir (VGMA, HRF. d. 1098, s. 201; VGMA, HRF. d. 1069, s. 122; VGMA, HRF. d. 1055, s. 131). Bu bağlamda yapının kale yerleşimin alt kesimlerinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ergani yerleşiminin bu muhitinde Halebiye Medresesi'nin de bulunduğu bilinmektedir (Taş, 2023a, s. 101). Hurufat defterlerinde cami ile ilgili 36 atama kaydı tespit edilmiştir. Ocak 1693 tarihli ilk tevcih kaydında yapı "Veled Ağa Mescidi" şeklinde adlandırılmış ve cami imamı Osman'ın beratı yenilenmiştir (VGMA, d. 1098, s. 201). Bu kayıt, yapının 17. yüzyıl sonlarında mescit olduğuna da işaret etmektedir. Nitekim Eylül 1707 tarihli bir başka atama kaydında Veled Bey Mescidi'ne minber ilave edilerek yapının camiye dönüştürüldüğü ve hitâbet cihetinin Mahmud'a tevcih edildiği yer almaktadır (VGMA, HRF. d. 1069, s. 121). Bu tarihten itibaren yapı kayıtlarda "Veled Bey Camii" şeklinde yer almaya başlamıştır.

Caminin inşa tarihine ilişkin herhangi bir kayda rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte tahrir defterlerinde cami ile ilgili herhangi bir kaydın bulunmaması, yapının Osmanlı döneminde inşa edildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca yapının 17. yüzyıl sonlarında mescit olarak kayıtlarda yer alması ve birkaç yıl sonra camiye dönüştürülmüş olması bu dönemlerde inşa edildiği ihtimalini güçlendirmektedir. Yapının banisine dair açık bir kayda rastlanılmamakla birlikte adını aldığı Veled Bey ya da hurufat defterlerindeki ilk atamaya nazaran Veled Ağa tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir.

Yapının 17. yüzyılın sonlarında mescit statüsünde bulunması ve 18. yüzyılın başlarında camiye dönüştürülmesiyle birlikte camide yürütülen dinî hizmetler de kurumsal bir nitelik kazanmıştır. Nitekim atamalar incelendiğinde temel dinî hizmetlerin ifasını sağlayacak yeterlilikte görevli kadrosunun oluşturulduğu görülmektedir. Hurufat defterlerinde caminin imâmet, hitâbet, müezzinlik, nâzırlık, sermahfillik, saraydârlık, ferrâşlık ve bevvâblık cihetlerine ilişkin çok sayıda atama kaydı yer almaktadır. Atama kayıtlarında imam ve hatibin aldıkları yevmiyelere dair bilgi verilmezken sermahfil ve saraydârın hasbî olarak görevlendirildikleri belirtilmiştir. Buna karşılık caminin ferrâşı, nâzırını ve bevvâbına günlük iki akçe maaş tahsis edilmiştir. Özellikle müezzinlik cihetine ilişkin atama kayıtlarının sayıca fazla olması dikkat çekmektedir. Bu görev için ödenen yevmiyenin 18. yüzyılın başlarında bir akçe iken 19. yüzyılda altı akçeye yükseltilmiş olması, cami hizmetlerinin sürekliliğini ve vakfın malî imkânlarındaki artışı da yansıtmaktadır.

Veled Bey Camii'nin hangi tarihe kadar ayakta kaldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte hurufat defterlerinde görevli atamaları 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmiştir. Nitekim cami imam ve hatibi için tespit edilen son berat kaydı, Abdülbedi Efendi'nin vefatı üzerine 12 Ağustos 1801 tarihinde oğlu Mehmed Efendi için düzenlenmiştir (VGMA, HRF, d. 531, s. 199). Diğer yandan sermahfil atamasının 29 Ağustos 1826 tarihine kadar devam etmiş olması (VGMA, HRF. d. 533, s. 174), hem yapının hem de vakfının bu tarihe kadar varlığını sürdürdüğüne işaret etmektedir. Dolayısıyla Veled Bey Camii'nin, mescit süreci de dikkate alındığında en azından 17. yüzyıl sonlarından 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar yaklaşık bir buçuk asır boyunca Eski Ergani'de aktif bir ibadet mekânı olarak işlev gördüğü söylenebilir.

5. Halebiye Medresesi Mescidi

Eski Ergani'nin en önemli eğitim kurumu Halebiye Medresesi idi (Taş, 2023a). Medrese bünyesinde müderris ve talebelerin vakit namazlarını birlikte eda ettikleri bir mescit bulunmaktaydı. Mescit, hurufat kayıtlarında "Halebiye Medresesi Mescidi" şeklinde adlandırılmıştır. 16. yüzyıl tahrir defterlerinde Halebiye Medresesi'ne ait kayıtlar mevcut olmasına rağmen herhangi bir mescit görevlisine tesadüf edilmemektedir. Bu durum medrese bünyesindeki mescidin sonraki dönemlerde ihdas edildiğini göstermektedir. Hurufat defterlerinde mescit ile ilgili tespit edilen ilk kayıt Ağustos 1699 tarihli olup imamı Yakup'un beratının

yenilendiği hakkındadır (VGMA, HRF. d. 1098, s. 201). Dolayısıyla mescidin en geç 17. yüzyıl sonlarında kurumsal şekilde teşekkül ettiği anlaşılmaktadır.

Geniş vakıf imkânlarına sahip olan Halebiye Medresesi'nde çok sayıda görevli istihdam edilmekteydi. Hurufat defterlerindeki görevliler incelendiğinde bunlar arasında imâmet, hitâbet, müezzinlik, cüzhânlık, aşırhânlık, tarîfhânlık ve duâgû cihetlerinin medrese mescidiyle alakalı olduğu söylenebilir. 18. yüzyıl ortalarına kadar mescit görevlisi olarak sadece 8 akçe ile imâmet ciheti mevcut iken hitâbet hariç diğer cihetler bu dönemde ihdas edilmiştir. Görevlilerden müezzin için 3, duâgû için 5 akçe vazife belirlenmiştir.

Tablo 5: Halebiye Medresesi Mescidi Görevlileri ve Yevmîyeleri

	Cihet	Yevmî Akçesi		Görevi	Yevmî Akçesi
1	İmâmet	8	8	Mütevelli	6
2	Hitâbet	-	9	Nâzır	5
3	Müezzinlik	3	10	Câbî	6
4	Cüzhânlık	-	11	Kâtîp	2
5	Aşırhân, Tarîfhân	-	12	Muhâsib	5
6	Duâgû	5	13	Saraydâr	3
7	Müfettiş	5	14	Bevvâb ve Ferrâş	3

Halebiye Medresesi'ndeki diğer cihetler gibi mescit için de düzenli şekilde imam ve müezzin atamaları yapılmıştır. Son olarak 10 Haziran 1834 tarihinde, cemaatinin çok olduğu gerekçesiyle izn-i hümayun alınarak kaza ahali tarafından mescide minber eklenmiş ve böylece burası camiye dönüştürülmüştür. Caminin hitâbet cihetine ise Seyyid Halil bin Mustafa atanmıştır (VGMA, HRF. d. 536, s. 119). Dolayısıyla 19. yüzyılda medrese mescidi, cuma ve bayram namazlarının da eda edildiği bir mekân haline gelmiştir. 20. yüzyıl başlarına kadar ayakta olan Halebiye Medresesi Ergani'nin terk edilmesi sürecinde yıkılarak işlevini yitirmiştir.

6. Zülkifl Nebi Zaviyesi Mescidi

Eski Ergani yerleşiminden günümüze ulaşan ve kullanılabilir durumda olan tek yapı Makam Dağı'nın üst tarafında yer alan ve Zülkifl peygambere nisbet edilen Zülkifl Nebi Zaviyesi'dir. Bugün "Makam" olarak adlandırılan yapı, türbe ile 10-15 kişinin namaz kılabilceği küçük bir mescitten ibarettir. Bu mescit aynı zamanda Eski Ergani'den geriye kalan tek ibadet mekânıdır denilebilir. Zaviye ve mescidin hangi devirde yaptırıldığı bilinmemekle birlikte 16. yüzyıl tahrirlerinde vakıf olarak kaydedilmesi yapının Osmanlı öncesi dönemde inşa edilerek bir takım vakıf gelirleriyle desteklendiğini ortaya koymaktadır. Tahrirlere göre bu dönemde zaviye görevlileri arasında imam ve müezzin de mevcuttur (Bizbirlik, 2002, s. 347-348). Bu bakımdan tarihi süreçte zaviye bünyesinde bir mescit teşekkül ettiği ve 16. yüzyıl ortalarında bu mescidin faal olduğu anlaşılmaktadır.

Tahrir defterlerine göre zaviyenin gelirleri, Rumbegi ve Hoşan köylerinin mahsulatı ile Boğa Gönü bahçesinden elde edilen mahsulün beşte birinden ibaretti. 1518 tarihli tahrirde söz konusu gelirin tamamı hasır temini ve aydınlatma giderlerine tahsis edilmiş olup herhangi bir görevli kaydedilmemiştir. 1564 yılına ait tahrirde ise imâmet ve müezzinlik cihetlerinin ek olarak meşihat ve türbedârlık ciheti ihdas edilmiştir. Bu dönemde vakıf gelirlerinin üçte biri meşihat ve türbedârlık hizmetine, üçte biri imâmete, kalan üçte birinin yarısı müezzinliğe, diğer yarısı ise hasır ve aydınlatma giderlerine ayrılmıştır. Dolayısıyla 16. yüzyılda vakıf gelirlerinin yarısı mescit görevlilerine tahsis edilmiştir (Bizbirlik, 2002, s. 348).

Hurufat defterlerinde Zülkifl Nebi Zaviyesi mescidine imam tayinine ilişkin tespit edilebilen ilk kayıt, Ocak 1700 tarihine aittir. Bu kayda göre yevmî 1 akçe ücretle imamlık görevini yürütmekte olan Mehmed Efendi'nin vefatının ardından aynı adı taşıyan diğer Mehmed'e berat verilmiştir (VGMA, HRF. 1098, s. 201). Mayıs 1704 tarihli tevdî-i beratla birlikte ise imam Mehmed Efendi'nin yevmî ücreti 8 akçeye yükseltilmiştir (VGMA, HRF. 1069, s. 121). Benzer şekilde Nisan 1703'te mescidin müezzini Mustafa'nın vefatını müteakip yerine Seyyid Abdürrahim tayin edilmiş, Aralık 1703 tarihli tevdî-i beratta onun da müezzinlik vazifesi yevmî 5 akçeye çıkarılmıştır (VGMA, HRF. 1098, s. 201). Bu bağlamda 18. yüzyılın başlarına kadar yevmî 1 akçe olan imam maaşı bu dönemde 8 akçeye, yarım akçe olan müezzinlik maaşı ise 5 akçeye yükseltilmiştir. 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden atamalarda hem imamlık hem de müezzinlik görevleri için aynı miktarda maaş ödenmeye devam edilmiştir. Mescit imamlığına ilişkin atamalar, Şubat 1807 tarihine kadar kesintisiz olarak takip edilebilmekte olup bu tarihte Seyyid Mustafa'nın görevinden feragat etmesi üzerine Şerifi Mahmud Efendi'ye berat verilmiştir (VGMA, HRF. 532, s. 137).

18. yüzyıl ortalarında Ergani'deki diğer vakıflarda olduğu gibi Zülkifl Nebi Zaviyesinde de pek çok yeni cihet ihdas edilmiş ve personel sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır. Aşağıdaki tabloda (Taş, 2023b, s. 166) görüldüğü üzere bu görevlilerden önemli bir kısmı zaviye ve mescidin ortak personeliydi.

Tablo 6: 18. Yüzyılda Zülkifl Nebi Zaviyesi Vakıf Cihetleri ve Yevmî Ücretleri

Sıra	Cihet	Akçe	Sıra	Cihet	Akçe
1	Meşihat	10	12	Tevliyet	5
2	Türbedâr	8	13	Nâzır	6
3	İmam	8	14	Kâtip	2
4	Müezzin	5	15	Bevvâb	6
5	Cüzhân	2	16	Buhurdan	5
6	Yasinhân	8	17	Ferrâş	5
7	Aşirhân ve naathân	8	18	Câbî	4
8	Duâgû	6	19	Muhâsib	5
9	Saraydâr	5	20	Müfettiş	5
10	Alemdâr	6	21	İbrikdâr	5
11	Sakadâr	5	22	Çerağdâr	4

Osmanlı döneminde Zülkifl Nebi Zaviyesi Mescidi'nde tespit edilebilen son imam, 19. yüzyılın sonlarında görev yapan Hafız Ahmed Efendi olup kendisine vakıf gelirlerinden yıllık 500 kuruş maaş tahsis edilmiştir. 1885 tarihli muhasebe kayıtlarına göre aynı dönemde mescidin müezzinlik görevini Seyyid Ali Efendi yürütmekte ve kendisine yıllık 300 kuruş ödeme yapılmaktaydı. Aynı kayıtlara göre zaviye şeyhlerinin maaşı yıllık 400 kuruş olarak belirlenmiş iken aşirhân, cüzhân ve ferrâş gibi diğer görevlilere ise müezzinle aynı miktarda ödeme yapılmıştır (VGMA, 4475 Numaralı Muharrerat Defteri, s. 11). Bu durum söz konusu vakıf bünyesinde en yüksek maaşın mescit imamına tahsis edildiğini gösterdiği gibi vakfın malî yapısında imamlık görevine öncelik verildiğine de işaret etmektedir.

1936 yılında zaviyenin sadece mescit kısmı, I. Vakıflar Genel Müfettişliğinin talimatıyla yıktırılmış ancak 1958-1959 yıllarında Ergani Hayır Cemiyeti tarafından tekrar yaptırılmıştır (Erpolat, 2004, s. 50). Zaviye ve mescit, son olarak Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 2016 yılında kapsamlı bir restorasyondan geçirilmiş olup günümüzde ziyaretçilere açık durumdadır.

7. Dizdar Camii

Eski Ergani Kalesi'nde yer alan Dizdar Camii, kasabadaki tarihi yapılar arasında önemli bir konuma sahiptir. Yapının tahrir defterlerinde yer almaması, inşasının Osmanlı dönemi içinde gerçekleştiği konusunda güçlü bir kanaat oluşturmaktadır. Caminin varlığına ilişkin bilgiler,

yalnızca hurufat defterlerindeki beş atama kaydı üzerinden izlenebilmektedir. Camiye dair bilinen en erken kayıt Mayıs 1698 tarihlidir. Bu kayıta caminin çerağdârı Bayram'ın vefatı üzerine kale dizdarı Fedai arzıyla bu göreve Maksud atanmıştır (VGMA, HRF. d. 1140, s. 112). Camiye dair Nisan 1713 tarihli ikinci kayıta, yevmî iki akçe ile süpürgeci olarak görev yapan Mustafa'nın vefatıyla vazifesi oğlu Veyis'e tevcih edilmiştir (VGMA, HRF. d. 1069, s. 122). Yaklaşık dokuz yıl sonra düzenlenen Mart 1724 tarihli kayıta, yevmî bir akçe ile bevvâb olan Abdurrahman'ın vefatıyla boşalan görev, oğlu Halil'e verilmiştir (VGMA, HRF. d. 1137, s. 124). Cami ile ilgili tespit edilen Ekim 1750 tarihli son kayıta ise camiye müezzin lazım olduğu ifade edilerek hasbi olarak tasarufta bulunan Mustafa'ya yeniden tevcih edilmiştir (VGMA, HRF. d. 1055, s. 129).

Caminin “Dizdar Camii” olarak adlandırılması, yapının kale dizdarı tarafından inşa ettirilmiş olabileceği izlenimini vermekle birlikte banisi ve inşa tarihine doğrudan ya da dolaylı biçimde işaret eden herhangi bir kayıt tespit edilememektedir. Tevcih kayıtlarında dikkat çeken husus, görevlendirmelere ilişkin arzların kadı veya nâib yerine kale dizdarları tarafından yapılmış olmasıdır. Bu durum, caminin kale idaresiyle doğrudan ilişkili bir yapı olduğuna da işaret etmektedir. Diğer bir husus ise hurufat defterlerinde camiye ait çerağdâr, bevvâb, süpürgeci ve müezzinlik gibi hizmetlere dair atamalar yer almasına mukabil imâmet ve hitâbet cihetlerine ilişkin herhangi bir tevcih kaydına rastlanılmamasıdır. Diğer yandan vakıf kayıtları 17. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıl ortalarına kadar devam etmesine rağmen imâmet veya hitâbet için herhangi bir atama yapılmamış olması söz konusu dönemde yapının mevcut olmayabileceğini ya da sadece vakıf olarak varlığını devam ettirdiği ihtimalini akla getirmektedir.

8. İsmail ve Sadullah Ağalar Camii

Eski Ergani'de inşa edildiği tespit edilen son cami, Arpa Meydanı olarak adlandırılan mahalde, İsmail Ağa ve Sadullah Ağa adlı iki hayırsever tarafından 19. yüzyılın ilk yarısında yaptırılmıştır. Vakıf kayıtlarında “İsmail ve Sadullah Ağalar Camii” adıyla yer alan yapı (VGMA, d. 159, s. 16), arşiv belgelerinde ilk kez hurufat defterlerinde yer alan iki ayrı tevcih kaydıyla karşımıza çıkmaktadır. 1 Ağustos 1833 tarihli ilk tevcih, caminin bu tarihten kısa bir süre önce tamamlandığını göstermesi bakımından önemlidir. Söz konusu kayıta, baniler İsmail Ağa ve Sadullah Ağa'nın mevcut yapıya müceddeden bir minber ekleyerek mescidi camiye dönüştürdükleri yer almaktadır. Ayrıca caminin inşasından sonra imâmet, hitâbet ve müezzinlik görevlerinin İsmail Ağa tarafından yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Zira aynı kaydın devamında yevmî iki akçe ile hatiplik görevini ifa eden İsmail Ağa'nın vefatı üzerine, bu görevin oğlu Ahmed'e tevcih edildiği ifade edilmektedir (VGMA, HRF. d. 536, s. 118). Aynı tarihli ikinci tevcih kaydında ise İsmail Ağa'nın vefatıyla boşalan ve kendisi tarafından yevmî iki akçe karşılığında yürütülen imâmet ve müezzinlik görevlerinin de oğlu Ahmed'e verildiği görülmektedir (VGMA, HRF. d. 536, s. 118). Bu tevcihler, söz konusu yapının 1833 yılı öncesinde kısa bir süre içinde inşa edildiğini ve bani İsmail Ağa'nın camideki dinî hizmetleri bizzat üstlendiğini ortaya koymaktadır.

Osmanlı son döneminde cami, Arpa Meydanı Mahallesi'nde İsmail ve Sadullah Ağalar Camii adıyla kayıtlıdır. Bu dönemde, yevmî iki akçelik hitâbet görevini yürüten Seyyid Osman Efendi'nin vefatı üzerine 18 Temmuz 1909 tarihinde Hacı Şükrü Efendi, onun vefatından sonra da son olarak berat ile Ali Saib Efendi hatip olarak atanmıştır (VGMA, d. 159, s. 16-17). Bu kayıt caminin hem İsmail ve Sadullah Ağalar tarafından yaptırıldığını hem de binasının Cumhuriyet'in başlarına kadar ayakta kaldığını göstermektedir. Dolayısıyla İsmail ve Sadullah Ağalar Camii, Ergani'deki vakıf camilerinin hayır sahipleri aracılığıyla inşa edilip yönetildiğine ve uzun süre işlevini sürdürdüğüne dair önemli bir örnek oluşturmaktadır.

SONUÇ

Arşiv kaynakları, Osmanlı döneminde Ergani kazasında dinî hayatın kurumsal bir yapı içerisinde şekillendiğini ve bu süreçte cami, mescit, medrese ve zaviyelerin belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Yapılan tespitlere göre Eski Ergani kaza merkezinde en az altı cami ve iki mescidin faal olduğu değerlendirilmektedir. Bunlar arasında 15. yüzyılın başlarında inşa edildiği tahmin edilen ve Cami-i Kebîr adıyla kaydedilen Hoca Bahşayış Camii, kasabanın ulu cami işlevini üstlenmiş olup dinî ve sosyal hayatın merkezinde yer almıştır. Maksud Bey, Hacı Veli, Veled Bey, Dizdar Camii ile 19. yüzyıl başlarında Arpa Meydanı'nda İsmail Ağa ve Sadullah Ağa tarafından inşa ettirilen cami, Ergani'nin dinî mekân ağının zaman içerisinde genişlediğini gösteren yapılar olmuştur. Ayrıca kökenleri Osmanlı öncesi döneme uzanan Zülkifl Nebi Zaviyesi ile Halebiye Medresesi bünyesinde teşekkül etmiş olan mescitler, bölgede süreklilik arz eden bir dinî gelenek ve mekânsal devamlılığa işaret etmektedir.

Maksud Bey ve Hacı Veli camilerinin 16. yüzyıl tahrirlerinde yer alması, bu yapıların Osmanlı hâkimiyetinden önce inşa edilmiş olduğunu göstermektedir. Osmanlı döneminde ise vakıf sisteminin gelişmesiyle birlikte Ergani'de dinî yapıların gelirlerinde artış olduğu, hizmet alanlarının genişlediği ve buna paralel olarak istihdam edilen personel sayısının arttığı anlaşılmaktadır. Hurufat defterlerine yansıyan vakıf görevli atamaları, cami ve mescitlerde imam, hatip, müezzin, vâiz, cüzhân, aşirhân, mütevellî, nâzır, kâtip ve ferrâş gibi çok sayıda vakıf görevlisinin istihdam edildiğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Hoca Bahşayış ve Maksud Bey camilerinin geniş görevli kadrolarına sahip olması, bu vakıfların gelir kaynaklarının sürekliliğine ve kurumsal gücüne işaret etmektedir. Atama kayıtları, vakıf görevlerinin zaman zaman birden fazla kişiye tevcih edildiğini ve görevlerin çoğunlukla aile içinden ya da ehliyet sahibi kişiler arasından belirlendiğini göstermektedir. Bazı camilerin bünyesinde muallimlik ve şeyhülkurrâlık gibi cihetlerin varlığı, bu yapıların ibadet mekânı olmanın yanı sıra eğitim ve irşad faaliyetlerinin yürütüldüğü kurumlar olduğunu da ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak bugün fiziki varlıklarını kaybetmiş olan Eski Ergani cami ve mescitleri, Osmanlı döneminde ibadet, eğitim ve sosyal hizmet işlevi gören çok katmanlı vakıf yapılarıdır. Bu yapılar klasik Osmanlı şehir dokusu içerisinde Ergani'nin dinî ve toplumsal kimliğinin oluşumunda önemli bir rol oynamış ancak kasabanın terk edilmesiyle birlikte ortadan kalkarak yalnızca arşiv belgeleri ve yazılı kaynaklar aracılığıyla izlenebilir hale gelmiştir.

KAYNAKÇA

- BİZBİRLİK, A. (2002). *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- BOA, EV. d. (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Evkaf, Defter) 19407.
- BOA, TT. d. (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir, Defter) 998.
- ÇİL, F. (2023). Osmanlı Döneminde Ergani Şehir Hayatında Vakıfların Rolü. O. Bozan vd. (Ed.) içinde, *Çayönünden Osmanlı'ya Ergani*, (s. 173-186). Bursa: Ekin Yayınevi.
- DARKOT, B. (1978). Ergani. Komisyon (Haz.) içinde, *İslam Ansiklopedisi*, IV. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi. s. 310-311.

Diyarbakir Vilâyet Salnâmesi (1319).

ERPOLAT, M. S. (2004). Ergani'deki Ziyaretgâhlar ve Bu Ziyaretgâhların Günümüzdeki Durumu. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*. III, 47-63.

ERPOLAT, M. S. (2023). Ergani Sancağı'nın XVI. Yüzyıldaki İdari Yapısı. O. Bozan vd. (Ed.) içinde, *Çayönünden Osmanlı'ya Ergani*, (s. 173-186). Bursa: Ekin Yayınevi.

GÜNALAN, R. (2023). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır Vilayeti'ne Bağlı Ergani Sancağı'nın İdari ve Sosyal Durumuna Dair Bazı Tespitler. O. Bozan vd. (Ed.) içinde, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ergani*, (s. 173-186). Bursa: Ekin Yayınevi.

ÖZTÜRK, M. & YILMAZÇELİK, İ. (1997). Arifi Paşa'nın Seyahatnamesi Diyarbakir Seyahatı. *Türk Tarih Belgeler Dergisi (Belgeler)*. XXVIII/22, 91-109.

TAŞ, Y. (2023a). Osmanlı Döneminde Eski Ergani'de Klasik Bir Eğitim Kurumu: Halebiye Medresesi. O. Bozan vd. (Ed.) içinde, *Cumhuriyetin 100. Yılında Ergani Din-Eğitim-Kültür*. (s. 99-122). Bursa: Ekin Yayınevi.

TAŞ, Y. (2023b). Osmanlı Vakıf Kaynaklarına Göre Ergani Zülkifl Nebi Zaviyesi. O. Bozan vd. (Ed.) içinde, *Çayönü'nden Osmanlı'ya Ergani*. (s.151-171). Bursa: Ekin Yayınevi.

UZUNÇARŞILI, İ. H. (2019). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

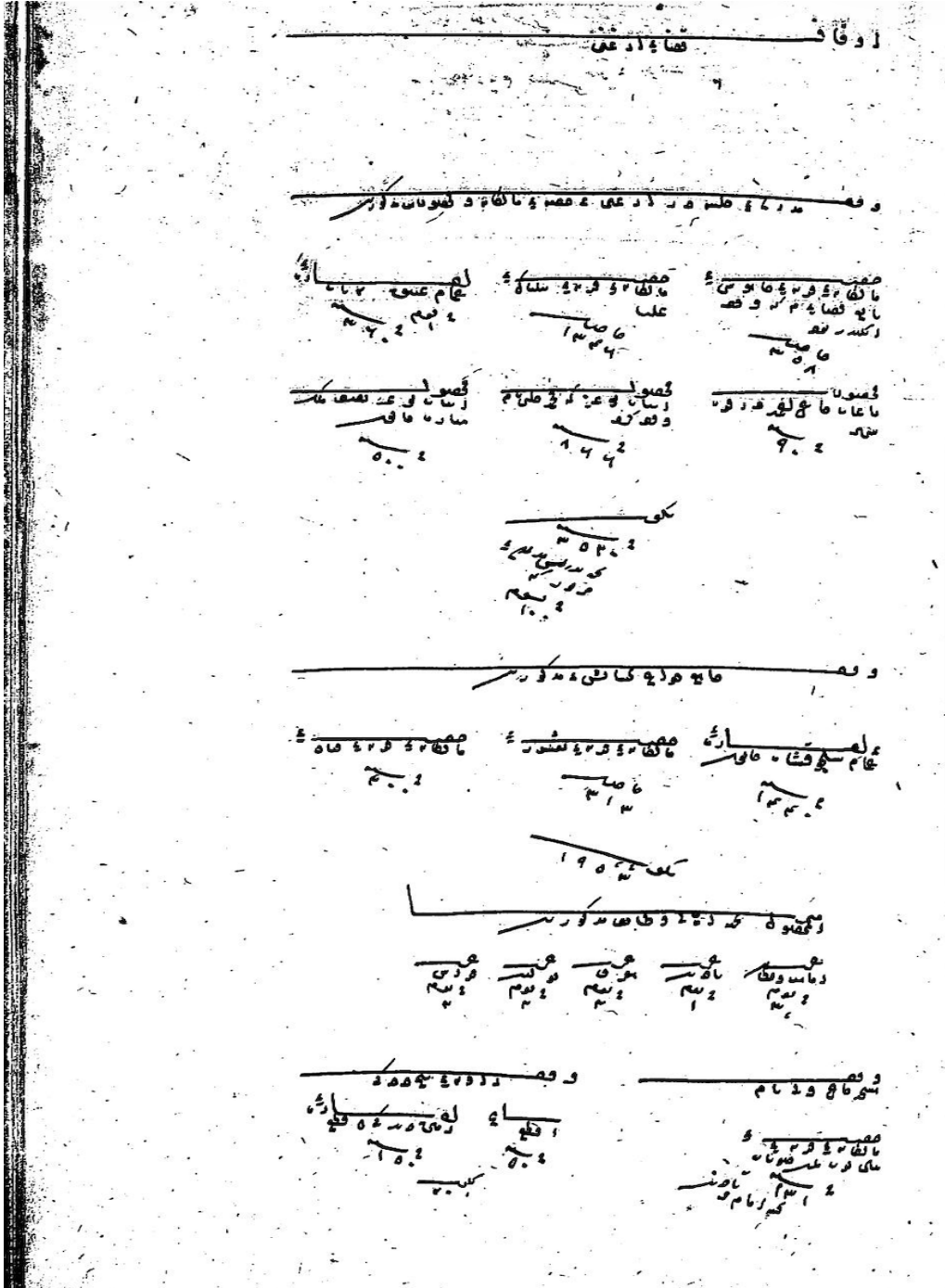
VGMA (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), 159 Numaralı Diyarbakır Esas Defteri.

VGMA (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), 2466 Numaralı Diyarbakır Defter-i Kebir Fihristi.

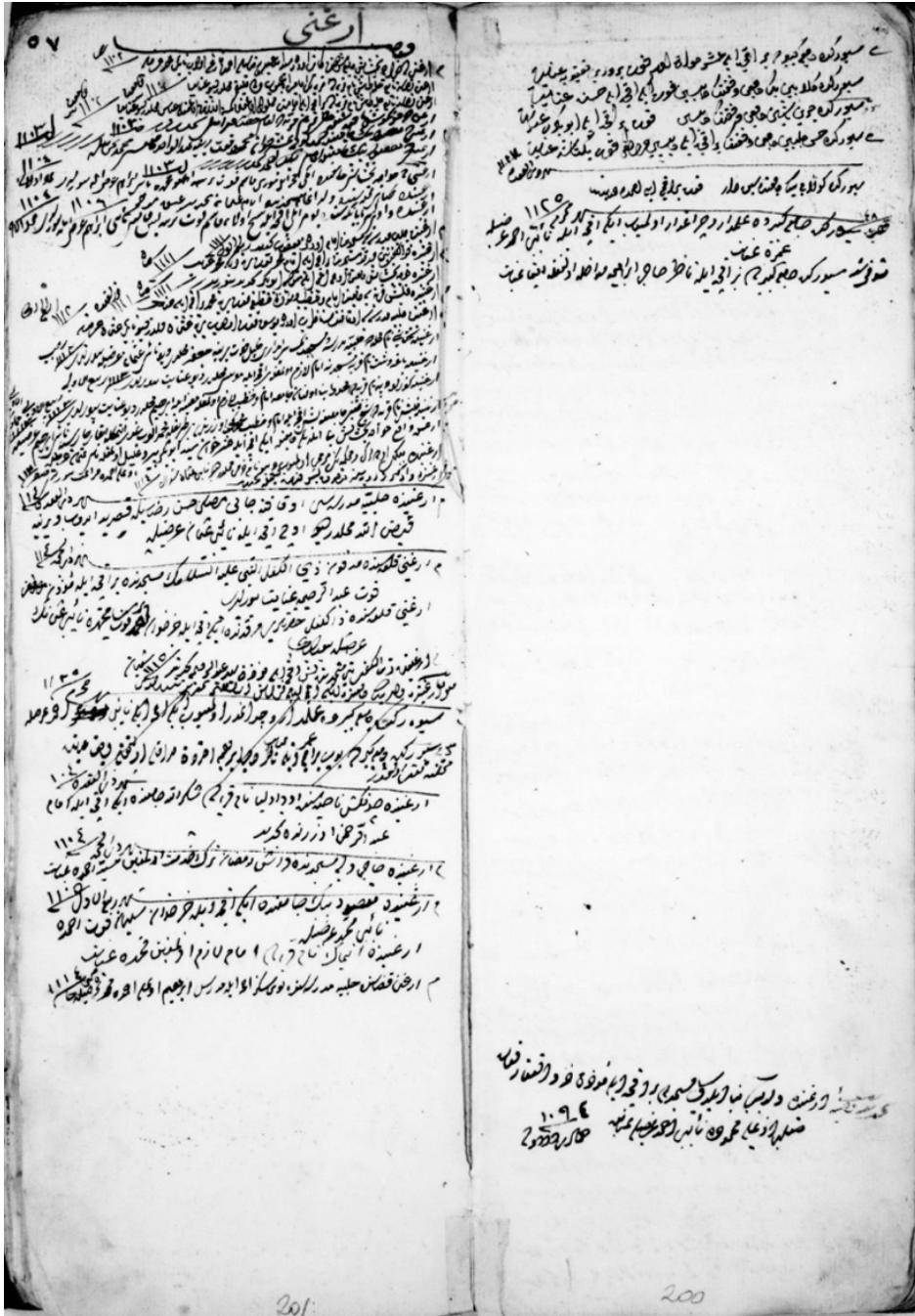
VGMA (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), 4475 Numaralı Ergani Kazası Muharrerat Defteri.

VGMA, HRF.d. (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurufat Defterleri), 531, 532, 533, 534, 536, 1055, 1062, 1069, 1070, 1098, 1137, 1140.

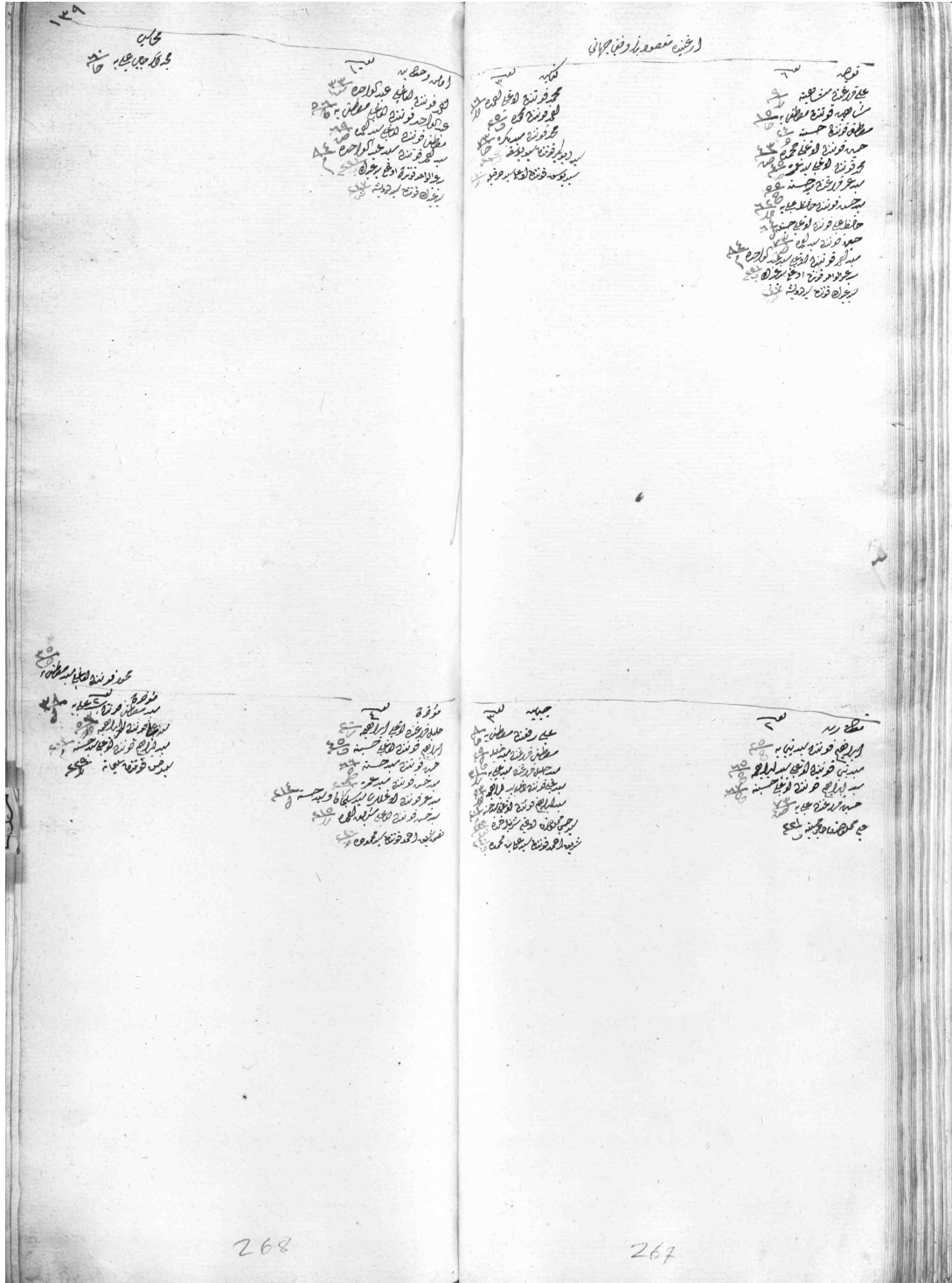
EKLER

EK-1: 1521 yılı tahririnde Ergani kazası cami ve mescitleri (BOA, TT. d. 998, s. 111)

EK-2: Ergani kazasına ait 1098 numaralı hurufat defteri (VGMA, HRF. d. 1098, s. 201)

EK-4: 18 ve 19. yüzyıllarda Maksud Bey Camii'nin tevliyet, kitâbet, nezâret, cibâyet, imâmet, müezzinlik ve muhâsiblik cihetlerine ataması yapılan görevliler (VGMA, d. 2466, s. 267-268)